

فرا تحلیل کیفی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده و ارائه الگو

© دکتر فرهاد شفیعی پور مطلق^۱ © هانیه ملکی^۲

چکیده:

تربیت اخلاقی دانش‌آموزان باید بر اساس نیازهای آینده صورت پذیرد چرا که تعلیم و تربیت فعالیتی آینده‌نگر و برای پرورش نسل‌های آینده و انتقال میراث فرهنگی به آنان است. هدف پژوهش حاضر، شناسایی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده بوده است. پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر روش کیفی - سنتز پژوهی بوده است. ابزار پژوهش، اسنادکاوی بوده و محیط پژوهش مشتمل بر همه مقالاتی بوده که طی سالهای ۱۴۰۰-۱۳۷۹ منتشر شده است. شیوه نمونه‌گیری هدفمند تا حد اشباع نظری داده‌ها بوده و مطالعه مقالات تا جایی ادامه یافته که داده‌های مکفی به‌دست آمده است. در نهایت ۳۹ مقاله بر اساس ملاکهای ورودی (سال انتشار، پژوهشی بودن مقاله و امکان استخراج مضمون‌های موردنیاز برای مقوله‌بندی) انتخاب شدند. شیوه تحلیل داده‌ها به‌صورت مفاهیم باز، مقوله‌محوری و مقوله‌هسته‌ای صورت پذیرفته است. حاصل تحلیل محتوایی استقرایی و ترکیبی مقولات و نتایج و ترکیبها، استخراج چارچوبی مفهومی در حوزه دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده حول سه سطح (تعالی عقلی - شناختی، تعالی روحی - معنوی و تعالی رفتاری - کرداری) بوده است. نتایج به‌دست آمده حاکی از ارتباط مقوله‌های رشد شناخت عقلی، رشد شناخت تجربی - علمی، رشد شناخت شهودی، رشد شناخت تعبدی، تقویت روحیه اخلاق ارزش - مدارانه، تقویت روحیه عبادی - مذهبی و تقویت روحیه معنوی، سازگاری با جامعه، رفتار مطلوب شهروندی، مسئولیت‌پذیری و مراقبت در برابر آسیب‌های اخلاقی با دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان بوده است.

کلید واژگان: دلالت‌های تربیتی، برنامه‌های اخلاقی، زندگی آینده، سنتز پژوهی

☑ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۲۲

☑ تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱/۲۲

۱. نویسنده مسئول: دانشیار گروه مدیریت آموزشی، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. shafiepour@iaumahallat.ac.ir
۲. دانشجوی دوره دکتری برنامه‌ریزی درسی، واحد اسلام‌شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلام‌شهر، ایران. haniyeh.maleki64@gmail.com

مقدمه

تربیت اخلاقی دانش‌آموزان باید بر اساس جامعه و مقتضیات آینده آن صورت پذیرد (پاکزاد و حسینی، ۱۴۰۰). دانش‌آموزان برای زندگی در آینده به‌طور جدی نیاز به تربیت اخلاقی دارند (بیرونی کاشانی و همکاران، ۱۳۹۱) زیرا شرایط آینده به‌گونه‌ای است که افراد به‌طور وسیع‌تر تحت سیطره فناوریها قرار می‌گیرند و این تسلط فناوریها بر انسان تا حدی پیش می‌رود که حتی او را دچار مسخ‌شدگی می‌کند (وحیدی و شاه‌جوان، ۱۳۹۴). تربیت اخلاقی از طریق خودسازی، دگرسازی و جامعه‌سازی (مطهری، ۱۳۷۳) باید از جمله مهم‌ترین راهبردهای آموزش و پرورش نظام اسلامی باشد چنان‌که در سند تحول بنیادین یکی از مهم‌ترین ساحت‌های ششگانه، ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی است و در همین راستا می‌توان گفت مهم‌ترین گامها در تربیت اخلاقی عبارت‌اند از: ایجاد فضای اخلاقی در محیط‌های آموزشی و محبت معلم نسبت به دانش‌آموز. تربیت دارای ابعاد مختلف و تربیت اخلاقی یکی از ابعاد آن است که بر سایر ابعاد تأثیرگذار است (ملکی، ۱۳۹۰: ۲۰۲). بنابه مطالعات تان^۱ و همکاران (۲۰۱۸) در زمینه ضرورت تربیت اخلاقی اتفاق نظر بسیار وجود دارد و درباره چیرستی و چگونگی تربیت اخلاقی اختلاف‌نظرهای بسیار زیاد است (برکowitz^۲، ۲۰۱۱).

گرچه موضوع تربیت اخلاقی دانش‌آموزان همواره مورد توجه مربیان تربیتی و مشاوران مدارس بوده است (بیرونی کاشانی و همکاران، ۱۳۹۱) و حتی صاحب‌نظران در حوزه‌های گوناگون تعلیم و تربیت درباره آن در قالب مقالات و کتابها بحث کرده‌اند، اما آنچه موجب پژوهش در زمینه دلالت‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده شده، این بوده است که تغییر و تحولات به‌صورت روزافزون در حال شتاب‌یافتگی است و یکی از وظایف تعلیم و تربیت، آماده‌سازی دانش‌آموزان برای آینده‌ای است که در آن زندگی خواهند کرد (اشرافی و زاهدی، ۱۳۹۲). لذا فناوریهای پدیدار شده در آینده اخلاق و رفتار آنها را تحت تأثیر قرار خواهد داد (مصباح و همکاران، ۱۳۹۴). دنیای مدرن زندگی دانش‌آموزان را در رویارویی با مسائل و مشکلات جدید دچار مشکل می‌کند. آمار بالای آسیب‌های روانی و رفتاری ناشی از پیچیدگی‌های جامعه پیشرفته گویای این امر است (اخلاقی، ۱۳۸۸). بررسی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی در آینده، وابسته به دیدگاه آینده‌نگری است که آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران در قالب سند تحول بنیادین به آن توجهی خاص داشته است. در بخشی از این سند به آینده‌پژوهی و پایش تحولات مؤثر بر تعلیم و تربیت رسمی عمومی به‌منظور ایفای نقش فعال در مواجهه با چالش‌های پیش رو در عرصه‌های مختلف توجه شده است. تدوین برنامه‌های تربیت اخلاقی بدون در نظر گرفتن تغییر و تحولات آینده نتیجه‌بخش نیست و هرگونه برنامه‌ریزی باید بر اساس تغییر و تحولات حال و آینده صورت پذیرد. چنان‌که چنگ^۳ (۲۰۱۱)،

1. Tan
2. Berkowitz
3. Cheng

تلنت-رانلز^۱ (۲۰۰۷) و هیکس^۲ (۲۰۱۲) بر این عقیده‌اند که آموزش و پرورش دیگر نمی‌تواند بر اساس نقشه‌های سنتی خود پاسخگوی نیازهای جدید جامعه باشد، زیرا یک نظام برای بهبود خود، نیاز به تغییرات و نوآوری دارد. از این رو بر اساس روحیه آینده‌پژوهی، پژوهشگران تحقیق حاضر در پی آن شدند که به این مسئله بپردازند که دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده چیست و چه مدل مفهومی را می‌توان برای آن تدوین کرد؟

■ مبانی نظری پژوهش

مبانی نظری پژوهش حاضر بر پایه سند تحول بنیادین استوار است. در این سند آمده است: در چارچوب فلسفه و رهنامه نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، برنامه‌های تربیت اخلاقی باید بر این موارد استوار باشد: تجلی‌بخش فرهنگ غنی اسلامی، انقلابی در روابط و مناسبات با خالق، جهان خلقت، خود و دیگران به‌ویژه تکلیف‌گرایی، مسئولیت‌پذیری، کرامت نفس، پرهیز از اسراف، ایثارگری، نقادی و نوآوری، استکبارستیزی، دفاع از محرومان و مستضعفان و ارزشهای انقلاب اسلامی.

بر اساس سند تحول بنیادین، برنامه‌های تربیتی مدرسه جمهوری اسلامی ایران در افق چشم‌انداز ۱۴۰۴ جلوه‌ای است از تحقق مراتب حیات طیبه، کانون عرضه خدمات و فرصت‌های تعلیم و تربیتی، زمینه‌ساز درک و اصلاح موقعیت توسط دانش‌آموزان و تکوین و تعالی پیوسته هویت آنان بر اساس نظام معیار اسلامی.

در زمینه چشم‌انداز نظام تعلیم و تربیت در سند تحول چنین آمده است: نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی در افق ۱۴۰۴، با اتکاء به قدرت لایزال الهی، مبتنی بر نظام معیار اسلامی، فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی و قوام‌بخش آنها و زمینه‌ساز جامعه جهانی عدل مهدوی و برخوردار از توانمندیهای تربیتی ممتاز در تراز جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه، الهام‌بخش و دارای تعامل سازنده و مؤثر با نظامهای تعلیم و تربیتی در سطح جهان، توانمند در زمینه‌سازی برای شکوفایی فطرت و استعدادها و شکل‌گیری هویت یکپارچه اسلامی، انقلابی-ایرانی دانش‌آموزان با توجه به هویت اختصاصی آنان، کارآمد، اثربخش، یادگیرنده، عدالت‌محور و مشارکت‌جو، برخوردار از مربیان و مدیران مومن آراسته به فضائل اخلاق اسلامی، عامل به‌عمل‌صالح، انقلابی، آینده‌نگر، عاقل، متعهد، حق‌شناس (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

با توجه به مفاد قید شده در سند تحول بنیادین بی‌تردید برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده باید بر اساس دلالت‌هایی طراحی شوند که پاسخگوی مطالبه سند تحول بنیادین باشند. بر اساس مطالعات انجام‌شده، برخی از این دلالت‌ها عبارت‌اند از:

1. Tallent-Runnels
2. Hicks

● دلالت‌های تعالی عقلی - شناختی

برنامه‌های اخلاق تربیتی باید به گونه‌ای طراحی شوند که موجب رشد عقلی و شناختی دانش‌آموزان شوند (شریعتمداری، ۱۳۸۲). در تفسیرالمیزان کلمه عقل به معنای بستن و گره زدن آمده و آن چیزی است که به وسیله آن خیر و شر و حق و باطل تشخیص داده می‌شود (طباطبایی، ۱۳۶۴: ۲۹). بُعد عقلانی برای پیمودن منزل سعادت و راه تکامل نیاز به هدایت و تربیت دارد (ملکی، ۱۳۹۰: ۲۸). شرط موفقیت برنامه‌های تربیت اخلاقی، معطوف به تربیت عقلانی است. شناخت‌های انسانی در قالب چهار قسم، قابل تقسیم است: ۱. شناخت تجربی و علمی، ۲. شناخت عقلی، ۳. شناخت تعبدی و ۴. شناخت شهودی. کریمی و همکاران (۱۳۹۸) بدین نتیجه رسیده‌اند که الزامات تعلیم و تربیت از منظر رویکرد آینده‌گرایی با توجه به اسناد توسعه جمهوری اسلامی ایران باید صورت پذیرد.

بنابه مطالعات علی‌پورمقدم و همکاران (۱۳۹۸) و غلام‌پور و همکاران (۱۴۰۰) محیط یادگیری دانش‌آموزان باید دارای جوّی اخلاقی باشد. علامه طباطبایی (به نقل از حسنی، ۱۳۸۳: ۲۰۵) معتقد است که دلالت‌های تربیت اخلاقی باید بیشتر بر اساس ارزش‌شناسی استوار باشد. در چنین حالتی است که افراد در امور مختلف، ارزشها را معیار قرار می‌دهند که این امر آنها را از انحرافات مبرا می‌سازد.

● دلالت‌های تعالی روحی - معنوی

برنامه‌های تربیت اخلاقی مادامی با ارزش است که به تعالی روحی و معنوی دانش‌آموزان منجر شود. هدفداری مریی مبنی بر رشد دادن مرتبی و کمال‌یابی تربیت‌شونده، هدفی است که باید به‌طور جدی در طراحی برنامه‌ها مدنظر قرار گیرد. رشد روحی و معنوی با بی‌ارزش تلقی کردن امور دنیوی و مشخص کردن هدف واقعی برای ارتقای انسان (خداپرستی) عامل مهمی در ایجاد آرامش آدمی است (جانپور و لطفی، ۱۳۹۴).

پایه‌ریزی برنامه‌های تربیت اخلاقی بر ارزش‌های معنوی موجب متبلور شدن فطرت خداجویی می‌شود. توسعه رابطه انسان با خدا، راهبردی برای بهبود بُعد روحی و معنوی اوست. خداوند در آیه ۱۸۶ سوره بقره می‌فرماید: «وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي: و هنگامی که بندگان من، از تو درباره من سؤال کنند، (بگو): من نزدیکم! دعای دعاکننده را، به‌هنگامی که مرا می‌خواند، پاسخ می‌گویم.»

بنابه مطالعات رهنما (۱۳۷۸) و کاظمی و بهرامی (۱۳۹۱) تربیت اخلاقی از مهم‌ترین وظایف تعلیم و تربیت در هر جامعه است و هدف آن پرورش شهروندانی است که علاوه بر برخورداری از هوش و ذکاوت، افرادی با فضیلت، خیر و نیکوکار بار آیند.

بنابه مطالعات عباسی دره‌بیدی و رستگارمقدم (۱۳۹۴) تربیت دینی و اخلاقی از ضروریات دوره معاصر و آینده است و امری است که با انتقال ارزشها و هنجارهای دینی ارتباط دارد. نهادینه شدن ارزشها و باورهای دینی در شخص، از عوامل بازدارنده و ضمانت اجراهای رفتار صحیح و مناسب در قبال دیگران و جمع است.

بنابه مطالعات حیدری صوفیانی و همکاران (۱۳۹۴) برنامه‌های تربیت اخلاقی باید بر اساس چهار رویکرد تبیین ارزش‌ها، تربیت منش، رشد شناختی و تربیت اسلامی تدوین شوند.

بنابه مطالعات ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۸) مولوی بر این باور است که ساختار باورهای انسان متأثر از ویژگی‌های اخلاقی او شکل می‌گیرد و آلودگی‌های اخلاقی، معرفت بشر را به انحراف می‌کشد. مطالعات اشرفی و زاهدی (۱۳۹۲) نشان دادند که از دلالت‌های برنامه‌های اخلاق تربیتی، تقویت روحیه اخلاق ارزشمدارانه است.

پژوهش زکی‌زاده (۱۳۹۵) نشان داد که از دلالت‌های برنامه‌های اخلاق تربیتی، تقویت روحیه عبادی-مذهبی است. درونی‌سازی ایمان از طریق رشد روحیه عبادی-مذهبی میسر است. خداوند در آیه ۷ سوره حجرات می‌فرماید: «وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَبٌ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ: اما خداوند ایمان را محبوب شما قرار داده و آن را در دل‌هایتان زینت بخشیده و کفر و فسق و گناه را منفورتان قرار داده است؛ کسانی که دارای این صفات‌اند، هدایت یافته‌گانند». داشتن روحیه عبادی-مذهبی به روحیه معنوی می‌انجامد. چنانکه در آموزه‌های دینی، رسیدن به رشد معنوی تنها در گرو ارتباط با خداوند است. خداوند در مورد قرب الهی در آیات ۲۲ و ۲۳ سوره قیامت می‌فرماید: «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ: (آری) در آن روز صورت‌هایی شاداب و مسرور است و به پروردگار می‌نگرد». مطالعه سات^۱ و همکاران (۲۰۰۹) بیانگر آن است که دینداری بر حساسیت‌های اخلاقی افراد تأثیرگذار است.

● دلالت‌های تعالی رفتاری - کرداری

غرض از تدوین برنامه‌های اخلاق تربیتی شکل‌دهی به رفتار و کردار در مسیر معطوف به تحقق پذیرفتن اهداف مرتبه عالی رشد انسانی باشد. کم‌توجهی به نقش برنامه‌های تربیت اخلاقی و توجه صرف به پرورش علمی دانش‌آموزان موجب پرورش تک‌بعدی و تک‌ساحتی آنها می‌شود. داشتن رفتارهای انسان‌دوستانه بسیار در قرآن سفارش شده است. چنان‌که در سوره التوبه، آیه ۱۰۳ آمده است: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» یعنی از اموالشان صدقه (زکات) بگیر تا بدین وسیله آنان را (از بخل و دنیاپرستی) پاک‌سازی و رشدشان دهی و بر آنان درود فرست (و دعا کن) زیرا دعای تو برای آنان آرامشی است و خدا شنوای داناست.

■ سوالات پژوهش

۱. دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح تعالی عقلی - شناختی کدام‌اند؟

1. Saat

۲. دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح تعالی روحی - معنوی کدام‌اند؟

۳. دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح تعالی رفتاری - کرداری کدام‌اند؟

■ روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی - کاربردی، رویکرد به کار گرفته شده کیفی و از نوع سنتزپژوهی است که با انجام دادن تحلیل محتوای استقرایی، سپس سنتزپژوهی از تحلیلهای انجام شده همراه بوده است. در این پژوهش مقولات و مضامین اصلی استخراج و پس از دسته‌بندی و انتخاب مقولات اصلی، ترکیبی از این مقولات انجام شده که منجر به طراحی چارچوبی مفهومی برای دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده شده است (شهاب^۱ و همکاران، ۲۰۱۵). در این پژوهش روش سنتزپژوهشی با رویکرد شش مرحله‌ای (گاف و مک‌گرگور^۲، ۲۰۰۷) ذیل انجام شده است.

مرحله اول: تعیین معیارهای ورود

در این پژوهش سه ملاک برای انتخاب مقالات مدنظر قرار گرفته است. ۱. سال انتشار آنها از ۱۳۷۹ به بالا باشد، ۲. مقاله و سند مطالعه شده پژوهشی باشد و ۳. امکان استخراج مضمونهای موردنیاز برای مقوله‌بندی.

مرحله دوم: جستجو

دومین مرحله، جستجو و بازیابی مقالات بر اساس کلیدواژگان از طریق پایگاههای اطلاعاتی خارجی و داخلی بوده است. برای جستجو و بازیابی مقالات موردنیاز در زمینه دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی از کلید واژگان ذیل استفاده شد.

جدول ۱. کلیدواژگان جستجوی مقالات

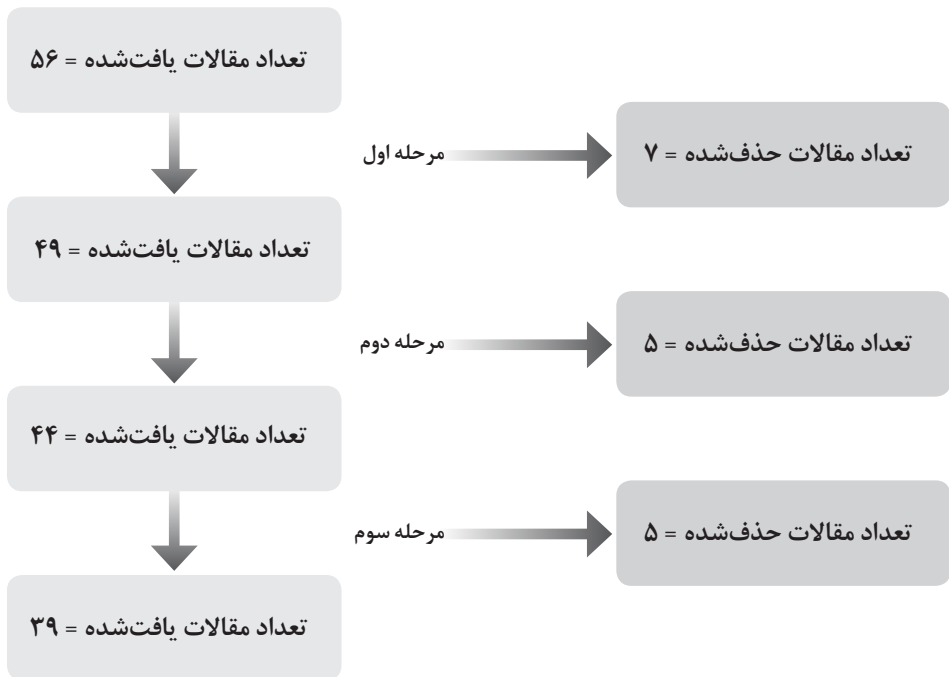
کلید واژگان فارسی	کلید واژگان انگلیسی
استلزامات تربیت اخلاقی	Requirements of moral education
برنامه‌های تربیتی	Educational programs
نیازهای تربیتی آینده	Future educational needs
ضرورت‌های تربیت اخلاقی	Necessities of moral education
اهمیت برنامه‌های تربیت اخلاقی	The importance of moral education programs
دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی	Implications of moral education programs
دلالت‌های اخلاق تربیتی	Implications of educational ethics

1. Shihab

2. Gough & Macgregor

مرحله سوم: غربالگری

در سومین مرحله، فرایند غربالگری صورت پذیرفت. در این مرحله مقالاتی مورد توجه قرار گرفتند که واژه‌های مترادف یا واژه‌هایی را که به گونه‌ای مفهوم دلالت‌های اخلاق تربیتی را پوشش می‌دادند، مشتمل می‌شدند. از این رو پژوهشهایی که در مرحله تحلیل و پالایش از مقولات مرتبط با عنوان پژوهش برخوردار بودند، انتخاب شدند. ابتدای جستجو و غربالگری، ۵۶ مطالعه در زمینه تربیت اخلاقی از سال ۱۳۷۹ به بالا استخراج شد و در نهایت بر اساس محوریت دلالت‌های تربیت اخلاقی ۳۹ مقاله باقی ماند.

شکل ۱. فرایند دستیابی به مقالات مورد نظر برای مطالعه و استخراج یافته‌ها

مرحله چهارم: کدگذاری و نقشه‌برداری

در چهارمین مرحله، مقوله‌بندی پژوهشهای غربال شده صورت پذیرفت و طی آن، مقوله‌بندی مبتنی بر مفاهیم، مقوله محوری و مقوله هسته‌ای صورت گرفت.

مرحله پنجم: ارزیابی

در پنجمین مرحله، مقوله‌های دسته‌بندی شده به شیوه کدگذاری بر اساس دو معیار کیفیت و مرتبط بودن (متناسب با هدف بودن)، تحلیل و واکاوی انتقادی شده (گاف و مک‌گرگور، ۲۰۰۷) و انتخاب شدند. به این صورت که پژوهشها از طریق این سؤالات مورد داوری قرار گرفتند و در

نهایت معتبرترین و مرتبطترین آنها، انتخاب شدند: ۱. آیا پژوهش موردنظر با هدف سنتزپژوهی حاضر سازگار است؟ ۲. آیا ویژگیهای پژوهش (از جمله ویژگیهای نمونه، ماهیت مداخله، نوع ابزار استفاده شده و ...) از اعتبار لازم برخوردارند و می‌توان آنها را برای سنتزپژوهی استفاده کرد؟ ۳. آیا پژوهش به خوبی اجرا شده است؟ ۴. آیا داده‌های پژوهش موردنظر از روایی و اعتبار لازم برای تحلیل یا تفسیر برخوردارند؟

مرحله ششم: سنتز

در ششمین مرحله تلاش شد که الگوی مفهومی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده تدوین و ارائه شود که در سه سطح تعالی عقلی - شناختی (شناخت عقلی، شناخت تجربی - علمی، شناخت شهودی و شناخت تعبدی)، سطح روحی - معنوی (تقویت روحیه اخلاق ارزش - مدارانه، تقویت روحیه عبادی - مذهبی و تقویت روحیه معنوی) و سطح رفتاری - کرداری (سازگاری با جامعه، رفتار مطلوب شهروندی، مسئولیت‌پذیری و مراقبت در برابر آسیب‌های اخلاقی) طراحی شد.

ابزار پژوهش، اسنادکاوی و محیط پژوهش مشتمل بر کلیه مقالاتی بوده که طی سالهای ۱۴۰۰-۱۳۷۹ منتشر شده است. شیوه نمونه‌گیری هدفمند تا حد اشباع نظری داده‌ها بوده و مطالعه مقالات تا جایی ادامه یافت که داده‌های مکفی به‌دست آمد. در نهایت ۳۹ مقاله بر اساس ملاکهای ورودی انتخاب شدند. شیوه تحلیل داده‌ها به‌صورت مفاهیم باز، مقوله‌محوری و مقوله‌هسته‌ای صورت پذیرفت.

ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش، جداول محقق‌ساخته و فیش‌برداری از نتایج و یافته‌های مقالاتی بوده است که در مورد عنوان تحقیق (دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده) انجام شده است. لذا ابتدا مقالات موردنیاز از پایتخت‌های معتبر داخلی و خارجی گردآوری شد و پس از بررسی دقیق آنها، مطالب مرتبط با موضوع پژوهش در جدول محقق‌ساخته داده‌های خام بارگذاری شد و در ادامه مطالب تکراری حذف شد و مطالب اصلی گردآوری شده، مورد بررسی قرار گرفتند. در مرحله بعدی از جدول سنتز (دسته‌بندی) جهت تهیه مقوله‌محوری و مقوله‌های هسته‌ای استفاده شد.

برای افزایش اعتبار اطلاعات و داده‌ها از روش تحلیل افراد بیرون از محدوده پژوهش استفاده شد تا موارد مغفول‌مانده در پژوهش مشخص شوند. به همین دلیل در پژوهش حاضر، مقوله‌های مستخرجه را سه نفر از اساتید حوزه مطالعات برنامه درسی و دو نفر از اساتید و صاحب‌نظران حوزه تربیت دینی مورد بررسی قرار دادند و نهایتاً تأیید شدند. از این سه نفر استاد، دو نفر دارای درجه علمی استادیاری و یک نفر دارای درجه علمی دانشیاری بودند که همگی از اساتید دانشگاه آزاد اسلامی بودند. دو نفر استاد دیگر تا سطح خارج در حوزه علمیه تحصیل کرده بودند.

به‌منظور تأمین پایایی و برای اطمینان یافتن از نحوه دسته‌بندی داده‌های به‌دست آمده از سنتز پژوهی صورت‌گرفته، از دو نفر ارزشیاب جهت واریسی مجدد یافته‌ها بهره‌گیری شد که به‌منظور تأیید پایایی، از فرمول تعیین پایایی گالوین^۱ (۲۰۱۵) استفاده شده است.

$$100 * \frac{2 \times \text{تعداد توافقات}}{\text{کل تعداد مقوله}} = \text{درصد پایایی}$$

پس از واریسی ۲۶۹ مقوله مستخرجه اولیه، در نهایت ۲۴۵ مفهوم به تأیید اساتید منتخب رسید. یکی از شیوه‌های تحلیل داده‌ها در پژوهش‌های کیفی، روش کدگذاری باز، محوری و انتخابی است (جایاسانکار^۲ و همکاران، ۲۰۲۱). در پژوهش حاضر برای تحلیل داده‌ها از روش دسته‌بندی کردن مقوله‌ها مبتنی بر مصادیق به‌دست آمده در قالب یافته‌ها و نتایج پژوهش‌های انتخاب‌شده استفاده شده است.

ویژگی‌های مقالات مورد مطالعه

جدول ۲. ویژگی‌های مقالات مورد مطالعه

تعداد مقاله	روش تحقیق	ابزار مطالعه	۸۵ - ۷۹	۹۲ - ۸۶	۹۸ - ۹۳
۲۶	توصیفی - تحلیلی	اسنادکاوی	۴	۱۳	۹
۱	نظریه داده بنیاد کلاسیک	مصاحبه			۱
۳	شیوه تفسیری	اسنادکاوی	۱	۱	۱
۴	توصیفی - پیمایشی	پرسشنامه	۱	۱	۲
۱	کمی - تجربی	پرسشنامه		۱	
۱	تحقیق بنیادی	تحلیل محتوا			۱
۳	توصیفی از نوع همبستگی	پرسشنامه	۱	۱	۱

- Galvin
- Jayasankar

یافته‌های پژوهش

◎ سؤال اول پژوهش: دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح تعالی عقلی - شناختی کدام‌اند؟

جدول ۳. دسته‌بندی مفاهیم و مقوله‌های مستخرجه از مقالات در سطح تعالی عقلی - شناختی

ردیف	مفاهیم	مقوله	منابع	مقوله هسته‌ای
۱	<ul style="list-style-type: none"> ● پرورش بُعد عقلانی انسان، درک عقلانی عالم هستی، راهیابی به مسیر صحیح زندگی، حقیقت‌شناسی، عبرت‌آموزی، مشورت با خردمندان، تأمل در غایت نظام هستی، کسب بینش، نگرش، معنایابی و شناخت صحیح ارزشها و تحکیم خانواده، تقویت مهارت‌های تفکر، تصمیم‌گیری، رشد عقلانیت فردی در هندسه معرفت دینی و تربیت عقلانی از جنبه فردی 	شناخت عقلی	<p>پاکزاد و حسینی (۱۴۰۰)؛ مرزوقی و صفری (۱۳۸۶)؛ ذوالفقاری (۱۳۹۴)؛ سلمان‌زاده و فرهادی (۱۳۹۴)؛ عقبلی و همکاران (۱۳۹۷)؛ کریمی و همکاران (۱۳۹۸)؛ آریان و رحیمی‌زاده (۱۳۹۹)</p>	سطح تعالی عقلی - شناختی
۲	<ul style="list-style-type: none"> ● شکوفایی استعداد‌های علمی و عملی اخلاقی، پرورش تفکر انتقادی، بررسی مسائل پیشرو در آینده، شناسایی راه‌حلهای، مطالعه و واریسی راه‌حلهای پیشنهادی، نقد و بررسی جامعه فناورانه، شناسایی جلوگیری از خودبیگانگی، رشد شناختی، رشد عاطفی 	شناخت تجربی - علمی	<p>حیدری‌زاده و همکاران (۱۳۹۷)</p>	
۳	<ul style="list-style-type: none"> ● رسیدن به شناخت شهودی، شناخت از طریق مشاهده (شهود عرفانی)، شناخت اشرافی (حقیقت‌دانش)، عدم وابستگی به دنیا، درک حکمت دنیا، بهره‌گیری از دنیا برای سعادت، درک غایت هستی، حرکت به‌سوی غایت هستی، دستیابی به سعادت، محبت راستین، حیات حقیقی (شخصیت درونی) و دوری از غفلت 	شناخت شهودی	<p>نوروزی و هاشمی‌اردکانی (۱۳۹۱)</p>	
۴	<ul style="list-style-type: none"> ● اصل محافظت و مراقبت بر نماز، اصل محافظت و مراقبت بر روزه‌داری، اصل انفاق مالی، اصل توجه به حقوق دیگران، اصل اصلاح شرایط، اصل تعالی تدریجی، شناسایی آثار رذائل و فضائل اخلاقی مبتنی بر متون دینی، آشنایی با فضائل اخلاقی بر اساس روایات، آشنایی با فضائل اخلاقی بر اساس آیات قرآن 	شناخت تعبدی	<p>علی‌پورمقدم و همکاران (۱۳۹۸)؛ وحیدی و شاه‌جوان (۱۳۹۴)؛ حسینی (۱۳۸۳)</p>	

در پاسخ به سؤال اول می‌توان گفت که الگوی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده مشتمل بر مقوله‌های رشد شناخت عقلی، رشد شناخت علمی-تجربی، رشد شناخت شهودی و رشد شناخت تعبدی بوده است و نتیجه مقوله محوری و سنتز پژوهی سطح تعالی عقلی-شناختی است که در جدول شماره ۳ نشان داده شده است.

سؤال دوم پژوهش: دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح تعالی روحی - معنوی کدام‌اند؟

جدول ۴. دسته‌بندی مفاهیم و مقوله‌های مستخرجه از مقالات در سطح سطح تعالی روحی - معنوی

ردیف	مفاهیم	مقوله	منابع	مقوله هسته‌ای
۱	<ul style="list-style-type: none"> تهدیب و تزکیه نفس، احترام به حقوق دیگران، بیان مدل‌های اخلاقی، رفع ابهامات اخلاقی، عاملیت آدمی و اراده او، خدمت به جامعه، ظلم نکردن به دیگران، هدایت عقل عملی فردی، تقویت باورها و عادات اخلاقی، حفظ سنت‌های اخلاقی، مراعات مسائل اخلاقی، انتقال میراث فرهنگی، در نظر گرفتن بحرانها و انحطاطات اخلاقی، حفظ ارزشهای اخلاقی 	تقویت روحیه اخلاق ارزشمدارانه	<p>لو^۱ و همکاران (۲۰۲۰)؛ سجادی (۱۳۷۹)؛ وجدانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ رهنما (۱۳۷۸)؛ کاظمی و بهرامی (۱۳۹۱)</p>	سطح تعالی روحی - معنوی
۲	<ul style="list-style-type: none"> تقویت بنیانهای اخلاقی دانش‌آموزان، تقویت نگرش و التزام عملی به نماز، بهبود حضور قلبی در نماز، بالندگی در زندگی، شکوفا نمودن استعدادها، رسیدن به آرمانهای خود، رسیدن به سرمنزل مقصود، تقویت نیروی ایمان، تقویت اراده، تقویت تعقل، رشد منطقی بودن، دینداری واقعی، شکوفایی استعدادها 	تقویت روحیه عبادی - مذهبی	<p>تقوی نوجوده‌سادات و همکاران (۱۳۹۵)؛ اخلاقی (۱۳۸۸)؛ زکی‌زاده (۱۳۹۵)</p>	
۳	<ul style="list-style-type: none"> تقویت دیدگاه‌های معنوی، تربیت و رشد صلاحیت‌های معنوی، جلوگیری از احساس بی‌هویتی در آینده، بهبود ارتباط فردی با خدا، بهبود روابط معنوی، تقویت ایمان به خدا، توسعه تحقق فضائل اخلاقی، پرورش قوای مقدس و روحانی، رشد قوه تشخیص حق و باطل، رشد فضائل اخلاقی 	تقویت روحیه معنوی	<p>سات و همکاران (۲۰۰۹)؛ سالاری و همکاران (۱۳۹۵)</p>	

1. Lu

در پاسخ به سؤال دوم می‌توان گفت که الگوی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده مشتمل بر مقوله‌های تقویت روحیه اخلاق ارزش - مدارانه، تقویت روحیه عبادی - مذهبی و تقویت روحیه معنوی بوده است که نتیجه مقوله محوری و سنتزپژوهی سطح تعالی روحی - معنوی است که در جدول شماره ۴ نشان داده شده است.

● سؤال سوم پژوهش: دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح تعالی رفتاری - کرداری کدام‌اند؟

جدول ۵. دسته‌بندی مفاهیم و مقوله‌های مستخرجه از مقالات در سطح تعالی رفتاری - کرداری

ردیف	مفاهیم	مقوله	منابع	مقوله هسته‌ای
۱	● افزایش میزان تحمل‌پذیری نظرات مخالف، گسترش روحیه سازگاری، بهبود وفاق اجتماعی، یادگیری نحوه طرز برخورد صحیح با دیگران در جامعه، بهبود تعامل با محیط، سازگاری با محیط، شناخت حدود آزادی فعالیتها، برخورد صحیح با مسائل زندگی، بهبود رابطه فرد و جامعه، بهبود شعور فردی و اجتماعی، چگونگی و ابعاد تأثیرات جامعه بر فرد	سازگاری با جامعه	بهرادفر و همکاران (۱۳۹۷)؛ آثسی و همکاران (۱۳۹۷)	سطح تعالی رفتاری - کرداری
۲	● تربیت شهروند آینده، آشنایی با رفتار مطلوب جهانی، توجه به نحوه بهره‌گیری از فناوری اطلاعات، بهبود رفتارهای نامتناسب، برطرف‌سازی رفتارهای نابهنجار، درک درست از جو آزادمنشانه، یادگیری نحوه تبادل اندیشه، بیان شیوه بحث و گفت‌وگو	رفتار مطلوب شهروندی	قاندی (۱۳۸۵)؛ کری ^۱ (۲۰۱۰)	
۳	● احساس مسئولیت، مشارکت اجتماعی، پرهیز از بی‌تفاوتی، افزایش آگاهی در رابطه با فناوریها، آگاهی در مورد آسیبهای فناوریهای دیجیتالی، پیشگیری از احساس بی‌هویتی	مسئولیت‌پذیری	ماشینیچی و همکاران (۱۳۹۶)	
۴	● آشنایی با اثرات مخرب و پیامدهای منفی فضای مجازی، نحوه مصونیت از آسیبهای اخلاقی فضای سایبری، نحوه برخورد با تعارض ارزشها، پیشگیری از بحران هویت، پیشگیری از اختلال در شکل‌گیری شخصیت، رفع شکاف نسلها، آشنایی با چالشهای اخلاقی آینده، آشنایی با مشکلات تربیتی آینده	مراقبت در برابر آسیبهای اخلاقی	برقی و مستانه (۱۳۹۶)؛ مرادی‌مخلص و همکاران (۱۳۹۷)	

1. Curry

در پاسخ به سؤال سوم می‌توان گفت که الگوی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده مشتمل بر مقوله‌های رفتار مطلوب شهروندی، سازگاری با جامعه، مسئولیت‌پذیری و مراقبت در برابر آسیب‌های اخلاقی بوده است که نتیجه کدگذاریهای محوری و سنتز پژوهی سطح تعالی رفتاری - کرداری است که در جدول شماره ۵ نشان داده شده است.

شکل ۲. الگوی مفهومی دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده

■ بحث و نتیجه‌گیری ■

آماده‌سازی دانش‌آموزان برای زندگی آینده، مستلزم بهره‌گیری از برنامه‌هایی است که به رشد و تربیت اخلاقی آنها می‌پردازند. برنامه‌های تربیت اخلاقی باید بر دلالت‌هایی استوار باشند که آنها را در برابر آسیب‌های اخلاقی نشأت گرفته از شرایط و مقتضیات آینده مصونیت بخشد. یافته‌های به‌دست آمده در پاسخگویی به سؤال اول بیانگر آن است که دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح رشد عقلی - شناختی قابل‌تأمل بوده است. نتایج پژوهش با مطالعات ذوالفقاری (۱۳۹۴)، سلمان‌زاده و فرهادی (۱۳۹۴)، عقیلی و همکاران (۱۳۹۷)، کریمی و همکاران (۱۳۹۸) و علی‌پورمقدم و همکاران (۱۳۹۸) همسو بوده است. بر این اساس برنامه‌های تربیت اخلاقی که برای دانش‌آموزان طراحی می‌شوند باید مشتمل بر رشد عقلی، علمی، شهودی و تعبدی باشند. در اندیشه اسلامی به پرورش جنبه‌های عقلانی در ساماندهی به نظام فکری یا ایدئولوژی انسان

اهمیت بسیار داده شده است به گونه‌ای که برخی اعتقاد دارند که از ویژگیهای اصلی تربیت اخلاق اسلامی تکیه بر عقل و تأکید بر جنبه‌های عقلانی آدمی است. رشد علمی از دیگر جوانب رشد شناختی است که در سایه رشد عقلی برای دانش‌آموزان میسر می‌شود. درک شهودی وابسته به ایجاد ادراک فلسفی عالم هستی و بازنمایی پدیده‌های بوده که انسان با آن در رابطه است. شناخت شهودی نیز با شناخت تعبدی که برگرفته از روایات و احادیث و اعتقادات و باورداشتهای ایدئولوژیکی است، گسترش می‌یابد. تقویت شناختی تعبدی موجب می‌شود که انسانها در آینده دچار مسخ‌شدگی نشوند و رابطه خود را با خالق یگانه هستی همواره حفظ کنند که روشنی‌بخش و آرام‌بخش دل‌های پرتلاطمی است که شرایط نابسامان سبب می‌شود. در واقع برای تبیین دلالت رشد عقلی - شناختی می‌توان چنین گفت که فراهم‌سازی زمینه رشد عقلی و شناختی دانش‌آموزان از استلزامات تربیت اخلاقی برای زندگی آینده آنان محسوب می‌شود.

یکی از سطوح دلالت‌های شناخت عقلی - شناختی، رشد علمی است. در نظام تعلیم و تربیت باید همواره برای آماده‌سازی دانش‌آموزان برای زندگی آینده به رشد علمی آنها توجه شود. در این راستا توجه متولیان امر تعلیم و تربیت به توسعه مبانی فکری دانش‌آموزان به‌منظور بهبود قوه تجزیه و تحلیل در آنها امری ضروری به‌نظر می‌رسد. در چنین حالتی می‌توان در قالب برنامه‌های تربیتی، زمینه رشد عقلی دانش‌آموزان را برای ورود به زندگی آینده فراهم ساخت.

رشد شناخت شهودی از دیگر سطوح دلالت‌های شناخت عقلی - شناختی است. برنامه‌های تربیتی باید با هدف تعمیق بخشیدن به باورها و توسعه فرهنگ دینی در میان دانش‌آموزان زمینه رشد شناخت شهودی را فراهم آورند. معرفت شهودی انسان به خود و خداوند، عین کمال است و در رسیدن آدمی به کمال بالاتر نیز نقش ایجابی دارد.

رشد شناخت تعبدی، بُعد دیگری از سطوح شناخت عقلی - شناختی است. شناخت تعبدی منجر به برقراری ارتباط با حیات معقول می‌شود (سعادت‌مند، ۱۳۹۸). این نوع شناخت، با درنوردیدن حصار زمان و مکان، به‌روزی را برای بشر به ارمغان می‌آورد و انسان را وارد فضایی می‌کند که در چنین فضایی کثرت‌گرایی حاصل از توجه به تنوع شناختی انسان با واقعیات زندگی او هماهنگ‌تر خواهد بود و دستاورد عملی بهتری هم خواهد داشت.

یافته‌های پژوهش در پاسخگویی به سؤال دوم بیانگر آن است که دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح رشد روحی - معنوی مشتمل بر مقوله‌های تقویت روحیه اخلاق ارزش - مدارانه، تقویت روحیه عبادی - مذهبی و تقویت روحیه معنوی بوده است. نتایج تحقیق با مطالعات جان‌پسور و لطفی (۱۳۹۴)، لو و همکاران (۲۰۲۰) و ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۸) همسو بوده است. تربیت دینی فرایندی پیچیده است که باید عالمانه و آگاهانه به آن پرداخت و ضرورت دارد با نگرشی جدید به این کار همت گمارده شود. تربیت در فضای تحقیر منجر به پرورش عناصری می‌شود

که هیچ اراده‌ای از خود ندارند و به بهترین ابزار و اهرم قدرتهای شیطانی مبدل می‌شوند. رشد روحیه دینی و مذهبی در دانش‌آموزان موجب دوری آنها از رفتارهای غیراخلاقی و بزهکارانه می‌شود. در واقع رشد روحی - معنوی دانش‌آموزان موجب می‌شود که آنها نسبت به بُعد پایدار و جاودانه انسانها که همانا بُعد روحی - معنوی است، آگاهی یابند، از این رو از درهم تنیدگی با آینده‌ای که پیشرفتهایش منجر به گسترش تعلقات مادی و دنیوی می‌شود، رهایی یابند. رشد معنوی منجر به بینش و بصیرت، تخیل، خودآگاهی، خودفهمی، کنجکاوی و معناکاوی، وحدانیت و غایت‌مندی می‌شود. واقعیت جهان هستی بس فراتر از پیشرفتهای فناورانه آینده است و زندگی انسانی در سایه توجه به ارزشهای اخلاقی و معنوی ارتقا می‌یابد. لذا از دلالت‌های تربیت اخلاقی، رشد روحی و معنوی دانش‌آموزان است که سبب می‌شود، به اموری که از سنخیت انسان است بیشتر توجه کنند و به اموری که با وجوه انسانی هیچ سنخیتی ندارند، وابستگی پیدا نکنند که در صورت وابسته شدن، روح آنها را آزرده خاطر می‌کند زیرا خاصیت ترصیع‌کنندگی آنها در مقطعی از زمان است و پایداری ندارد.

بر اساس یافته‌ها، یکی از سطوح رشد روحی - معنوی، تقویت روحیه اخلاق ارزشمدارانه است. روحیه اخلاقی دانش‌آموزان از یک سو تحت تأثیر درونی شدن معیارها و ارزشها قرار دارد و از سوی دیگر به آگاهی آنها نسبت به خیر و شر وابسته است. در حدیثی از حضرت علی (ع) چنین آمده است: «أَكْرِهَ نَفْسَكَ عَلَى الْفَضَائِلِ، فَإِنَّ الرِّذَائِلَ أَنْتَ مَطْبُوعٌ عَلَيْهَا» یعنی با سعی و مجاهده فضائل را به نفس سرکش خود تحمیل کن و به خلاف میل و رغبتش او را به پاکی و نیکی وادار نما، زیرا خواهش طبیعی و رغبت نفسانی بشر به شهوات ناروا و رذایل اخلاقی است و قبول فضایل و ملکات پاک به خلاف تمایلات فطری نفس است. بر اساس یافته‌ها، یکی از سطوح رشد روحی - معنوی، تقویت روحیه عبادی - مذهبی است. روحیه عبادی - مذهبی وابسته به تربیت دینی و عبادی است. این نوع تربیت که شامل پرورش بُعد معنوی و ایجاد زمینه ارتباط با خداوند است، بسیار مورد تأکید پیشوایان دینی بوده است. تربیت عبادی، مکمل تربیت اعتقادی است و تربیت اعتقادی موجب تحکیم باورداشتهای معرفتی می‌شود که درونی‌سازی آنها در دانش‌آموزان، منجر به شکل‌دهی رفتار در زندگی در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی و متعالی شدن می‌شود.

بر اساس یافته‌ها، یکی از سطوح رشد روحی - معنوی، تقویت روحیه معنوی است. تحقق‌پذیری این مهم با استفاده از ظرفیتهای برنامه‌های تربیت اخلاقی در آموزش و پرورش میسر است. توسعه روحیه معنوی در دانش‌آموزان منجر به این می‌شود که همواره خودشان را در برابر اجتماعاتی که در پی خدشه‌دار کردن هویت دینی و انسانی است، حفظ کنند و دچار احساس بی‌هویتی نشوند. یافته‌های پژوهش در پاسخگویی به سؤال سوم نشان داد که دلالت‌های برنامه‌های تربیت اخلاقی دانش‌آموزان برای زندگی آینده در سطح رفتاری - کرداری مشتمل بر مقوله‌های رفتار مطلوب شهروندی، سازگاری با جامعه، مسئولیت‌پذیری و مراقبت در برابر آسیبهای اخلاقی بوده است. نتایج

پژوهش با مطالعات بهرادفر و همکاران (۱۳۹۷)، آتشی و همکاران (۱۳۹۷)، کری (۲۰۱۰) و ماشینچی و همکاران (۱۳۹۶) همسو بوده است. شرط اساسی برای پذیرش مسئولیت و تقویت تعهد اجتماعی دانش‌آموزان، رشد اخلاقی آنان است به طوری که افراد بتوانند در جامعه اظهار نظر، ایفای نقش و انتقاد کنند و مسئولیتی بپذیرند. وقتی که جنبه‌های عملی دانش به دانش‌آموزان آموزش داده شود و اهمیت استفاده از آن در موقعیتهای خارج از مدرسه تبیین شود، دانش‌آموزان فراتر از کلاس به مسائل آگاهی می‌یابند و به بینش مورد لزوم دست می‌یابند که در اخلاق آنها اثرگذار است.

بر اساس یافته‌ها، یکی از سطوح رفتاری - کرداری، تقویت رفتار مطلوب شهروندی است. ایجاد رفتار مطلوب شهروندی در دانش‌آموزان از استلزامات ورود به زندگی آینده است. تربیت شهروندی به آن بخش از فعالیتهای تعلیم و تربیت اطلاق می‌شود که در اشکال رسمی و غیررسمی افراد یک جامعه را برای عضویت در جامعه سیاسی آماده می‌کند. لزوماً دانش‌آموزان باید در قالب برنامه‌های تربیت اخلاقی با معیارهای رفتار مطلوب شهروندی آشنا شوند تا سبب شود ضمن اینکه از رفتاری مطلوب برای جامعه آینده برخوردار می‌شوند، همواره از بروز رفتارهای نابخواب و نابهنجار در گستره جامعه جلوگیری به عمل آورند.

بر اساس یافته‌ها، یکی از سطوح رفتاری - کرداری، تقویت سازگاری با جامعه است. بر اساس برنامه‌های اخلاق تربیتی، دانش‌آموزان همواره باید به منظور سازگاری با جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند، تربیت شوند. سازگاری با جامعه برای دانش‌آموزان وقتی پدیدار می‌شود که با ارزشهای اجتماعی بیش از پیش آشنا شوند و اهمیت آنها را در برقراری نظم و انضباط جامعه درک کنند.

بر اساس یافته‌ها، یکی از سطوح رفتاری - کرداری، مراقبت در برابر آسیبهای اخلاقی است. متولیان تعلیم و تربیت به منظور جلوگیری از آسیبهای اخلاقی باید مراقب دانش‌آموزان باشند و به این منظور در قالب برنامه‌های تربیت اخلاقی، به هدایت‌دهی رفتار دانش‌آموزان برای قرار گرفتن در مسیر مناسب اقدام کنند.

پیشنهادهای پژوهشی

- تلاش شود که برنامه‌های تربیتی اخلاقی دانش‌آموزان برای ورود آنها به زندگی آینده مبتنی بر رشد روحی - معنوی دانش‌آموزان تدوین شود. در چنین حالتی دانش‌آموزان در مسیر زندگی خود در طی زمان در برابر دنیای ماشینی و فناورانه دچار مسخ‌شدگی نمی‌شوند و هویت دینی و انسانی خود را به گونه‌ای مراقبت می‌کنند که بتوانند به مراتب عالی رشد و قرب‌الی‌الله دست یابند.
- تلاش شود که برنامه‌های تربیتی اخلاقی دانش‌آموزان بر اساس رشد عقلی - شناختی آنها استوار شود. چنان که آنها در آینده بتوانند مسیر درست را از نادرست بهتر تشخیص دهند.

- تلاش شود که برنامه‌های تربیتی اخلاقی دانش‌آموزان با تأکید بر بهبود و ارتقای رفتار و کردار دانش‌آموزان فراهم شوند. در این راستا، مسئولیت‌پذیری و تعهد در برابر جامعه در آنها درونی‌سازی شود. به این ترتیب از بی‌تفاوتی نسبت به مسائل و مشکلات جامعه دوری می‌کنند و برای آینده‌ای که از سلامت تربیتی و اخلاقی برخوردار است، تلاش بیشتری می‌کنند.
- تلاش شود که برنامه‌های تربیتی اخلاقی دانش‌آموزان بر اساس توسعه حس مسئولیت‌پذیری و تعهد به ارزشهای مقدس جمهوری اسلامی ایران طراحی و تدوین شوند.

- قرآن کریم، (۱۳۷۴). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. تهران: انتشارات رشیدی.
- نهج البلاغه، (۱۳۹۱). ترجمه سیدجعفر شهیدی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- آتشی، فلکناز؛ گلستانی، سیدهاشم و شمشیری، محمدرضا. (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل دلالت‌های تربیتی و فلسفی دیوبندی. فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تربیتی، ۱۴ (۵۷)، ۱-۲۰.
- آریان، حمید و رحیمی‌زاده، علی. (۱۳۹۹). نقش معرفت‌های شهودی در تکامل اختیاری انسان از نظر قرآن. فصلنامه علمی-پژوهشی معرفت، ۲۹ (۱۱)، ۱۱-۲۲.
- ابراهیمی، جعفر؛ رستمی‌نسب، عباسعلی؛ یاری‌دهنوی، مراد و اخلاقی، مسعود. (۱۳۹۸). معرفت‌شناسی مولانا و دلالت‌های تربیت اخلاقی. فصل‌نامه علمی عرفانیت در ادب فارسی، ۱۰ (۴۱)، ۱۱-۳۳.
- اخلاقی، اسماعیل. (۱۳۸۸). تربیت دینی در عصر مدرن. نشریه پگاه حوزه، شماره ۲۵۸.
- اشرفی، شهزاده و زاهدی، انسیه. (۱۳۹۲). مؤلفه‌های آینده‌نگر تربیت اخلاقی در دیدگاه‌های تعلیم و تربیت و اسلامی. دومین همایش ملی آینده‌پژوهی، تهران، شرکت یادگار درخشان آریا.
- برقی، رسول و مستانه، یداله. (۱۳۹۶). بررسی آسیبها و ارائه راهکارهای اخلاقی و تربیتی در رابطه با تاثیرات فضای مجازی در تربیت دینی و اسلامی دانش‌آموزان. هشتمین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی و علوم اجتماعی، تهران، شرکت همایشگران مهر اشراق.
- بهرادفر، امیر؛ مقیمی‌راد، محمد و بیدی، علی. (۱۳۹۷). بررسی اهمیت رعایت اصول تربیت اخلاقی جهت افزایش میزان تحمل‌پذیری در هنگام برخورد با نظرات مخالف در محیط‌های اجتماعی (مورد مطالعه دانش‌آموزان دبستان میلاد). کنفرانس ملی دستاوردهای نوین جهان در تعلیم و تربیت، روانشناسی، حقوق و مطالعات فرهنگی-اجتماعی، خوی، با همکاری مشترک دانشگاه آزاد اسلامی زرقان و مؤسسه آموزش عالی علامه خوبی.
- بیرونی‌کاشانی، راضیه؛ باقری، خسرو و زیباکلام مفرد، فاطمه. (۱۳۹۱). تبیین عناصر فلسفه اخلاقی-اجتماعی ابن‌سینا و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی. پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۲ (۲)، ۵۷-۷۴.
- پاکزاد، عبدالعلی و حسینی، زهراسادات. (۱۴۰۰). بررسی نقش جامعه در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دوره متوسطه. نهمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، دانشکده الهیات و معارف اسلامی هدی.
- تقوی نوحه‌ده‌سادات، رضا؛ پایدار، فرشید و امیرهوشنگی، احمد. (۱۳۹۵). پیش‌بینی بنیان‌های اخلاقی دانش‌آموزان از روی نگرش و التزام عملی آنان به نماز و نقش آن در تربیت نوجوانان. پنجمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران، مؤسسه آموزش عالی مهر اروند.
- جانپور، محمد و لطفی، سید مهدی. (۱۳۹۴). نقش آیات اخلاقی قرآن کریم در تدوین نظام هدایت فردی و اجتماعی. فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء(س)، ۱۲ (۲)، ۲۷-۵۳.
- حسینی، محمد. (۱۳۸۳). بررسی دیدگاه ارزش‌شناسی علامه طباطبایی و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی. مجله روانشناسی و علوم تربیتی، ۳۴ (۲)، ۱۹۹-۲۲۴.
- حیدری‌زاده، نسرين؛ اسمعیلی، زهره؛ فرج‌الهی، مهران و صفایی، طیبه. (۱۳۹۷). طراحی و اعتباریابی الگوی تربیت اخلاقی متناسب با ویژگی‌های دانش‌آموزان دوره ابتدایی ایران با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۲، ویژه‌نامه، ۲۳۱-۲۴۷.
- حیدری‌صوفیانی، زهرا؛ سهراب‌پور، ناهید و نیک‌خواه کهنه‌گورابی، سیدعباس. (۱۳۹۴). بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در مدارس. اولین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم تربیتی و روانشناسی ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی سروش حکمت مرتضوی.
- دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، (سند مشهود مقدس). تهران: وزارت

آموزش و پرورش با همکاری شورای عالی انقلاب فرهنگی.

ذوالفقاری، اختر. (۱۳۹۴). بررسی دیدگاه امام علی (ع) به دنیا در نهج البلاغه و مقایسه آن با دیدگاه اومانیست‌ها. اولین همایش ملی تربیت دینی، راهی به سوی تعالی، میبد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد.

رهنما، اکبر. (۱۳۷۸). بررسی و تجزیه و تحلیل خاستگاه‌ها، غایات و روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه کانت و خواجه نصیرالدین طوسی. رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.

زکی‌زاده، حبیبه. (۱۳۹۵). دین‌باوری نسل آینده و تربیت اخلاقی. دومین همایش ملی آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی در نظام آموزشی ایران، یزد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد.

سالاری، سروش؛ به‌جو، عباس؛ ابراهیمی، احمد و نظرصدیدی، علی. (۱۳۹۵). تربیت اخلاقی و فضیلت‌های آن در دانش‌آموزان. دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم تربیتی و روانشناسی و مطالعات اجتماعی ایران، قم، دبیرخانه دائمی کنفرانس.

سجادی، سیدمهدی. (۱۳۷۹). رویکردها و روش‌های تربیت اخلاقی و ارزشی. فصلنامه پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۳، ۱۴۴-۱۶۵.

سعادت‌مند، مهدی. (۱۳۹۸). نقش انواع شناخت در نظریه «حیات معقول» علامه جعفری. فصلنامه علمی-پژوهشی قیسات، ۲۴ (۹۴)، ۱۹۵-۲۱۹.

سلیمان‌زاده، پروین و فرهادی، اعظم. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی اهداف و روش‌های تربیت اخلاقی از منظر پیامبر اکرم (ص) و لورنس کلبِرگ. فصلنامه علمی تخصصی مطالعات قرآنی نامه جامعه، ۲ (۱۱۵)، ۱۶۰-۱۲۷.

شریعتمداری، علی. (۱۳۸۲). تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۶۴). تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی، جلد‌های ۵، ۴ و ۲۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

عباسی دره‌بیدی، احمد و رستگارمقدم، مهسا. (۱۳۹۴). فرصت‌ها و راهبردهای تربیت دینی - اخلاقی در دوره معاصر و آینده. کنگره پیشگامان پیشرفت.

عقیلی، سیدرمضان؛ علم‌الهدی، جمیله و فتحی‌اجارگاه، کوروش. (۱۳۹۷). طراحی الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران. فصلنامه علمی-پژوهشی تدریس پژوهی، ۶ (۴)، ۱-۲۳.

علی‌پورمقدم، خدیجه؛ ملکی، حسن؛ شریعتی، صدرالدین؛ ابراهیمی‌قوام، صغری و صادقی، علیرضا. (۱۳۹۸). تبیین مبانی و اصول تربیت اخلاقی در آراء و اندیشه‌های علامه فیض کاشانی. فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های اخلاقی، ۹ (۴)، ۱۷۷-۱۹۶.

غلام‌پور، میثم؛ پورشافعی، هادی؛ فراستخواه، مقصود و آیتی، محسن. (۱۴۰۰). تبیین عناصر برنامه درسی تربیت اخلاقی با توجه به سیره رضوی. فصلنامه علمی-پژوهشی فرهنگ رضوی، ۹ (۱)، ۱۷۹-۲۰۱.

قائدی، یحیی. (۱۳۸۵). تربیت شهروند آینده. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۵ (۳)، ۱۸۳-۲۱۱.

کاظمی، محمود و بهرامی، بهرام. (۱۳۹۱). بررسی مفهوم‌شناختی تربیت اخلاقی. سومین همایش ملی بزرگداشت سهروردی با موضوع اخلاق کاربردی، دانشگاه زنجان.

کریمی، محمدحسن؛ مرزوقی، رحمت‌اله؛ محمدی، مهدی؛ مزیدی، محمد و تقوی‌نسب، سیده نجمه. (۱۳۹۸). بررسی الزامات تعلیم و تربیت از منظر رویکرد آینده‌گرایی با توجه به اسناد توسعه جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه تعلیم و تربیت، ۳۶ (۳)، ۹-۲۸.

ماشینچی، علی‌اصغر؛ غلامیان، رضا؛ حسینی، سیدعلی و علیپور، یعقوب. (۱۳۹۶). آسیب‌های تربیتی و اخلاقی شکاف دیجیتال بین نسلی. اولین همایش ملی صادق‌زاده و آسیب‌زدایی پدیده شکاف بین نسلی (زمینه‌ها، چالش‌ها، راهکارها)، بوشهر، مؤسسه فرهنگی هنری بام پژوهش پرواز جنوب.

مرادی‌مخلص، حسین؛ حیدری، جمشید و پوطی، نسیمه. (۱۳۹۷). رشد تربیت اخلاقی با تلفیق مؤلفه‌های تفکر انتقادی. فصلنامه علمی-پژوهشی اخلاق در علوم و فناوری، ۱۳ (۳)، ۸-۱۵.

مرزوقی، رحمت‌اله و صفری، یحیی. (۱۳۸۶). مبانی و روش‌های تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی. دو فصلنامه تربیت

اسلامی، ۳ (۵)، -۱۳۴۱۱۵.

مصباح، علی و همکاران. (۱۳۹۴). روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی. تهران: سمت.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). مجموعه آثار، جلد ۱. تهران: صدرا.

ملکی، حسن. (۱۳۷۹). تربیت عقلانی در نهج‌البلاغه و دلالت‌های آموزشی آن. تربیت اسلامی، ۴، ۴۸۱-۵۰۴.

_____. (۱۳۹۰). شاخص‌های تربیت. تهران: آبیژ.

نوروزی، رضاعلی و هاشمی‌اردکانی، سیدحسن. (۱۳۹۱). تحلیلی بر شناخت و اصول تربیت اشرافی از دیدگاه سهروردی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۰ (۱۴)، ۷۵-۹۳.

وجدانی، فاطمه؛ ایمانی، محسن؛ اکبریان، رضا و صادق‌زاده قمصری، علیرضا. (۱۳۹۲). ماهیت تربیت اخلاقی از نظر فردی یا جمعی بودن از دیدگاه علامه طباطبایی (ره). پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۱ (۱۸)، ۱۱-۲۳.

وحیدی، زهرا و شاه‌جوان، محبوبه. (۱۳۹۴). تأثیر آموزش تربیت اخلاقی بر اساس تئوری انتخاب گلاسر بر کاهش بحران هویت دانش‌آموزان دختر هنرستان‌های شهر اصفهان. کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روانشناسی و علوم اجتماعی. تهران: شرکت مدیران ایده‌پردازان پایتخت ایلینا.

Berkowitz, M. W. (2011). What works in values education?. *International Journal of Educational Research*, 50(3), 153-158.

Cheng, Y. C. (2011). Towards the 3rd wave school leadership. *Revista de investigación Educativa*, 29(2), 253-275.

Curry, J. R. (2010). Addressing the spiritual needs of African American students: Implications for school counselors. *The Journal of Negro Education*, 79(3), 405-415.

Galvin, R. (2015). How many interviews are enough? Do qualitative interviews in building energy consumption research produce reliable knowledge? *Journal of Building Engineering*, 1, 2-12.

Gough, I., & Macgregor, J. A. (Eds.). (2007). *Well-being in developing countries: From theory to research*. London: Cambridge Press.

Hicks, D. (2012). The future only arrives when things look dangerous: Reflections on futures education in the UK. *Futures*, 44(1), 4-13.

Jayasankar, U., Thirumal, V., & Ponnurangam, D. (2021). A survey on data compression techniques: From the perspective of data quality, coding schemes, data type and applications. *Journal of King Saud University-Computer and Information Sciences*, 33(2), 119-140.

Lu, J., Li, C., Potts, C. A., & Ufomadu, J. (2020). An exploration of variables that contribute to counseling students' spiritual competence development: Implications for counselor education. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 42, 200-216.

Saat, M. M., Porter, S., & Woodbine, G. (2009). Does religiosity influence ethical sensitivity? An investigation on Malaysian future accountants. *Management & Accounting Review (MAR)*, 8(2), 17-41.

Shihab, H. A., Rogers, M. F., Gough, J., Mort, M., Cooper, D. N., Day, I. N., ... Campbell, C. (2015). An integrative approach to predicting the functional effects of non-coding and coding sequence variation. *Bioinformatics*, 31(10), 1536-1543.

Tallent-Runnels, M. K. (2007). Resources for gifted students studying the future. *Gifted Child Today*, 30(1), 50-54.

Tan, B. P., Mahadir Naidu, C., & Jamil Osman, Z. (2018). Moral values and good citizens in a multi-ethnic society: A content analysis of moral education textbooks in Malaysia. *The Journal of Social Studies Research*, 42(2), 119-134.